

שינוי משטר באיראן? תובנות מנפילתה של ברית המועצות

מנואל טרכטנברג | 5 במאי, 2026

לאחר כארבעים ימי לחימה מול איראן והפסקת אש שברירית מאז, שאלת המפתח נותרת בעינה: האם שינוי משטר באיראן אפשרי? מעבר לסכנה לישראל, כיום ברור כי כל עוד משטר עוי ומאיים שכזה שולט בצומת מפתח של הכלכלה העולמית, יכולתו לסחוט ולערער את היציבות האזורית והגלובלית אך תלך תגבר.

אין ספק כי המשטר האיראני הפגין עד כה עמידות מרשימה, והחרפת הדיכוי כלפי האוכלוסייה הרחיקה לעת עתה את הסיכוי להתקוממות עממית. יתרה מזו, הניסיון ההיסטורי מלמד כי ניסיונות לכפות שינוי משטר מבחוץ נוטים להיכשל, שכן שינוי רדיקלי במבנה שלטון יכול להתרחש בראש ובראשונה כפועל יוצא של תהליכים פנימיים: שחיקה בלגיטימיות של המשטר עקב כשלים שלו עצמו, וגיבוש של אופוזיציה נחושה ואמיצה סביב הנהגה אפקטיבית.

אנלוגיות היסטוריות הן תמיד חלקיות (ואף מסוכנות), אך התפרקות ברית המועצות ב-1991 עשויה לספק תובנות מעניינות בהקשר זה. בדומה למשטר האיראני כיום, ברית המועצות נשענה על אידיאולוגיה רדיקלית, שהציבה אותה בעימות ישיר עם המערב. בשני המקרים, קבוצה מיליטנטית ומחויבת אידיאולוגית ריכזה את הכוח השלטוני כולו בידיה: המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות, משמרות המהפכה באיראן. גם תהליך עלייתם לשלטון דומה מאוד: ברוסיה, המהפכה העממית בתחילת 1917 הביאה לנפילתו של הצאר ולהקמתה של ממשלה חלופית רחבה, אך בהמשך הבולשביקים, שהיו הפלג הקיצוני והנחוש ביותר בהנהגתו של לנין, הצליחו להשתלט ולתפוס את השלטון. כך היה גם באיראן ב-79-1978: המחאה העממית נגד שלטון הדיכוי של השאה פהלווי הביאה לפלתו, ולהקמת ממשלת מעבר בהנהגתו של שאפור בח'תיאר. אך שוב, הזרם פונדמנטליסטי השיעי גבר עליו ותפס את השלטון בהנהגתו של ח'ומייני.

אפילו באופן חזרתם של המנהיגים קיים דמיון יוצא דופן: לנין הוחזר מציריך לרוסיה בעיצומה של המהפכה אחרי 15 שנות גלות, וכך בדיוק קרה במקרה ח'ומייני, אף הוא אחרי 15 שנות גלות. גם המשטר הסובייטי וגם משטר האייתוללות הוכיחו עמידות מול לחצים כבדים חיצוניים ופנימיים כאחד (בין היתר בעזרת מנגנוני דיכוי אכזריים), אך במקביל התפתחו בהם מתחים וסדקים פנימיים עמוקים. כמו ברית המועצות בשעתה, גם איראן הפנתה משאבים עצומים לבניין הכוח הצבאי - לרבות תוכניות גרעין וטילים - ולתמיכה בבעלי בריתה ה"פרוקסיס" במקרה של איראן, על חשבון צרכים פנימיים. הסתת משאבים זו, לצד ניהול כלכלי כושל, שנבע מהעדפת האידיאולוגיה ושימור הכוח בידי האליטה על פני יעילות ומקצועיות, הובילה למחסור כלכלי ותפקוד קלוקל של מערכות אזרחיות. במקרה של איראן, התוצאה, פרי מדיניות המשטר עצמו, הייתה משבר כלכלי חריף ומתמשך, אינפלציה גבוהה, ומחסור חמור במים ובחשמל, שהעמיקו את תסכול הציבור אשר בא לידי ביטוי בגלים חוזרים של מחאה ודיכוי אלים בעקבותיהם.

גורם נוסף התורם למתחים הפנימיים באיראן, כמו בשעתו בברית המועצות, הוא שהאוכלוסייה איננה הומוגנית: כ-60% מאוכלוסיית המדינה הם פרסים ו-40% הנתורים כוללים מיעוטים גדולים - האזרים, הכורדים, הבלוצ'ים, הערבים וטורקמנים, וקבוצות קטנות יותר. רוב המיעוטים מתגוררים בפרפריה וסובלים מקיפוח מתמשך.

המשטר הסובייטי קרס לבסוף ב-1991, לאחר מספר שנים של התערערות ותסיסה. ב-1985 עלה לשלטון גורבצ'וב, אשר ניסה בכל מאודו לחולל רפורמות שימנעו את הקריסה, אך ברית המועצות הייתה כבר אז נתונה ללחצים כבדים מנשוא: המלחמה באפגניסטן, התחדשות מרוץ החימוש מול ארצות הברית (בפרט "מלחמת הכוכבים" שבה פתח הנשיא רייגן),

כלכלה מקרטעת ותסכול ציבורי גובר מול משטר נוקשה ומסואב. ההצטרפות של תנאים אלה יצרה קרקע פורייה לשינוי, אך חלפו חמש שנים עד לקריסה הסופית, כאשר נפילתה של חומת ברלין ב-1989 פרצה את הסכר.

אין לדעת האם איראן של היום קרובה לשינוי משטר כפי שברית המועצות הייתה בואכה 1991, אך קשה לא להבחין בדמיון בין תנאיי הייסוד ששררו אז בברית המועצות, לבין אלה השוררים כיום איראן. יש כמובן הבדלים גדולים בין שני המקרים, לרבות העובדה שבאיראן של היום אין (עדיין) מות מקבילה לגורבצ'וב, ונפילת משטר אסד בסוריה אינה שקולה לנפילת חומת ברלין. מאידך גיסא, הכשל המערכתי בניהול משק המים באיראן, אשר גרם מחסור אקוטי, לא נופל בחומרתו מזה שהביא לתאונה המחרידה בצ'רנוביל.

כאמור, פעולה צבאית חיצונית אינה יכולה כשלעצמה להביא לשינוי משטר, והיעדר חלופה פוליטית מאורגנת באיראן – תוצאה של דיכוי מתמשך – מקשה מאוד בהקשר זה. אולם אין ספק כי המשטר נפגע קשות במהלך המלחמה, וכוחו מבית ומחוץ נשחק משמעותית. יתר על כן, התנהלותו התוקפנית הבהירה לשכניו ולעולם כולו כי לא ניתן עוד להשלים עם מצב שמשטר כזה מחזיק את המערכת הבינלאומית בת ערובה באמצעות שליטה על צומת אנרגיה חיוני, בנוסף לארסנל של טילים בליסטיים ותוכנית גרעין.

השעון מתקתק עבור המשטר האיראני, גם אם התנאים טרם בשלו לנפילתו. ההיסטוריה לעולם לא חוזרת על עצמה, אבל היא בהחלט יכולה לספק תובנות מועילות: משטרים כאלה – טוטליים, אכזריים, כושלים, לעומתיים – לא יכולים לשרוד לאורך זמן, אלא הם קורסים לתוך עצמם כתוצאה מכשלים הולכים וגדלים, אשר הינם תוצאה בלתי נמנעת מעצם טבעם.